

मो. नो.
१८६

1

चमस्तत्त्वेन सिधतिमाणाः इत्यपत्त्याधिकारेवार्तिकं ॥ एतच्च एतत्सन्त्यनिर्देशसिद्धार्थकयतपरमिति वि-
ध्यं। चतुर्थं तादितिएतच्च सामर्थ्यात् ॥ अथ जे विरुत्तार्थावादिप्रकृतौ प्रत्ययउच्यते एतच्च तस्यास्तदर्थ-
यत्तुर्थ्येव कस्यते पदात्तस्मादुत्पन्नवर्तते छादिवेदाणीति यदा तु चर्मविकारः छादिः तदा परत्वाच्चर्मणोऽत्र
इत्यस्यामोतिरुर्वविप्रतिषेधेन नु जे व्यते छादिवेयं चर्म आह च य- ॥ योजनः पर्वविप्रतिषिद्धं नु चेति
चैतवं च निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं वलीयस्त्वे प्रयोजकं मनुसावकाशत्वे इति मुनिसंमतं लक्ष्य-
ते तेन संपित्तुं कानीत्येष उक्तम् ॥ परत्वा-नुमप्रवर्तने प्रतिपदोक्तत्वात् तदीयमाश्रित्यत्वापि ॥ तदा का-
नीतिमतं तदुर्वलं इति हि कश्चर्मणोर्न चर्मणा इति षष्ठीनतयं चर्मो। तथा हि सति चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्र-
प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात्। चर्मणो द्विपीदृश्याहो। नदाह चर्मणो वा विहतिरिति वाधे इति। वधिविधिव्यापारान् इति र-
न प्रत्यये वर्ध शब्द आद्युदात्तः चर्मवाची तस्य विकार इत्यण्टि चेति दोषवाधो र- ॥ वध्रीतिवधे रौरादिके
इति न ध्रीवध्रीवस्त्रास्यादित्यनरः चंचाः पश्यवधिकाः पश्येति भाष्यं प्रनुवो चंचाध्प्रश्नस्य नामेति वेदेन

राम-
१८६

३२

३२

अतएव हं देवीत्यविशदस्य पूर्वनिघातं वाधित्वा अजाद्यतमित्यत्र शब्दस्य पूर्वनिघातः लिंगविशिष्ट
 परिभाषया स्त्रीलिंगास्य भूतसिद्धादिचितिपुंवद्भावः तत्रैव नः परिगणनात् कर्मधारयादेवेति ॥
 ख्यानमन्त्रशूरणं विश्वजनीयमिति विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेष्यादिः विश्वजनोऽस्येति विमलपिस
 स्वान्यपदार्थः तस्मै हितमित्यर्थः पंचजनादिति रथकार्यं च माश्रुत्वा रोवणीः पंचजनः दिक् संख्ये संज्ञा
 यामिति समासः सतत्प्रभृतिवार्तिकनियमपिकर्मधारयविषयमेव तेन यद्यपी समासाद्ब्रूवी हे भवधर
 वं पंचजनीयः सर्वजनादिति पूर्वकालैकसर्वतितत्परः सर्वजनो न इति साध्वर्थे प्रतिजनादिभ्यः ख
 जितिरवजितरसार्वजनो न वै भवजनीनौ व्युत्पादितौ ० हितार्थं तस्य एव न तस्य न मा भोजी रा इति मातृभो
 गः शरीरं तस्मै हितः पद्यविदुमरेण भोगः सुखे स्त्रादिभ्यो नु हं भवकणकापयोरित्युक्तं तथापि न हरेति
 प्रयोगवाहुल्याभिप्रायं शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः मातृचित् शब्दाभ्यां तु भोत्सर्गिक भवत्वा ॥ मातृयः पित्रीयः
 राजा चाप्यभ्यां तु अनभिधानाच्चेन किं न राज्ञो हितमाचार्यो यदिति निजिवाक्यमेवेत्याकरः सर्वरिति जन
 करणत्वात् सर्वनामकार्यभावः सायायी नमिति ॥ अयमेकसितैरुद्धेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ॥ न कर्मस्य

आर्हीयान् दर्शयतीत्यवतारिका तावदसंगता अनन्यार्थस्य प्रथमोपस्थितस्य प्राग्बतेष्वनित्येन स्योपेक्षानर्हत्या २

नतो ०
१६०

७

होपुष्टसंख्यापरिमाणादुक्तित्यधिक्यत्वाहर्हीयान् दर्शयति ॥ तेन क्रीतं संप्रतत्वाभ्यां क्रीतानां देविष्वपद्रुदाहरति ॥ इत्यनेन
होति ॥ अत्रेदं लब्धं तेन क्रीतमित्यस्य वजादित्रयोदशसाधारणतया प्राग्बतीयानित्यस्य वक्तुमुचितत्वात् किंच
क्रीतदेरित्यादिशब्दोऽनुचितः संप्रतत्त्वस्य कनविधावेव यत्पुंसासम्योक्तकत्वात् आदिशब्दग्राह्यस्य दुर्वचत्वादिति
॥ इदं पक्षं प्रत्यक्षं योऽवधित्वेन गृहीतस्तथाविश्वे चोपनिषत्तेन प्रतिकर्तितेनापवादविषये न भवति ॥ पु४
अत्र च ज्ञापकं भ्रष्टं दत्तमन्तरस्यामिति सूत्रेऽन्तरस्यां ग्रहणम् आर्हीयान् तदहंतीति निर्णयः तस्य एकदेशः
शयंती ॥ आनुक्रियते ॥ न तदहंतीति सूत्रं तर्गतं अजं नमिति भावः अत्र च व्याख्यानमेव शरणागतिरुद
नः ॥ अत्र प्रतीकवाचिकं उर्ध्वमानं किंलोकानां परिमार्गं तस्यैव ॥ आद्यमस्तु प्रमाणं स्यात्संख्यावासात् सर्वतः
१ अस्यार्थः प्रमाणं तदपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन वाचारादिमातुलादावाप्येतेन वेदसु धर्मोदे
र्दृष्ट्यमुक्तीयते तदुर्ध्वं रोपेण ह्युर्ध्वमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुक्तं अत्र आरोहपरिचरणं भाग्यं स्वगताभ्यां
मकाद्यादिनिर्मितेन ग्रीष्मादिपरिमीयते तत्परिमार्गं प्रस्थादिः परः सर्वतोभावेनाद्यमोदैव्यं सवेन सीध

५२

५२

५२

राम.
१६०

योगः। तत्र अवग्रहकाले ह्रस्वस्तु प्राचो रिति बोध्यः। तदस्यादिति संभावने लिट् इष्टकर्तृ बहुत्वेन सर्वभाष्यतत्
 प्राकारः। अस्मां स्यादिति देशस्य च गुरो न संभाव्यते प्राचो रिति न स्यादिति इह प्रकृतिविकारभावत्वात् इधं च न
 विवक्षितं किं त्रयोप्यतामांशेन पूर्वस्यायमविषयः सतश्चिधा विषयसकृद्गुरो न सिद्धे द्विसंख्येया
 नं स्पष्टार्थम्। अथ यतोः पृथिव्यधिः॥ प्राच्यते अत्र इत्येव वक्तव्ये प्राच्यते रिति वचनं मध्ये योः विकारं वा
 नृत्तपवादः सर्वस्मिन् पृथिवीभ्यामगम्यो रीर्य च्येदाद्यन्ते येवमादिः तेन विद्येदेः पिठजीवयथा स्यादिति
 एवमर्थं तेन प्राच्यतामुराच्यते त्वादी ङलभ्यते न चेवं प्राच्यतां रिति सन्न स्वटुर्निर्दिष्टतामिति चेन्न।
 उत्तरस्तु नेपेथां पृथुदासः तेभ्यः क्रीताद्यर्थे ङज्जलत्वात्। तस्य च प्रकृतस्य च विनाशलभात्। तेन गोपुष्टि
 कः साप्तिकः इत्यादी ङजर्थमिह सन्नमिति स्थितं यत् प्राचातेन क्रीतं तृतीयं तत् क्रीतार्थे ङकस्यात्। स
 नत्वा क्रीतः साप्तिकः इत्युक्तं तत्तत्र गोपुष्टेत्यादि पृथुदासेन ङकोऽसंगतत्वात्। तेन क्रीतमिति सन्नस्य
 न्योदयप्रत्ययान्वितं कृतं स्य ङत्। माच्यते रत्येन व्याख्याया अस्मिन् गतत्वाच्च यदपि व्याचक्षते अतः परमस्य

मनो.

१८१

३

रापरमपरापरां वतपतिष्ठिर्वमिति॥ द्वाभ्यां भ्रूयोभ्यां क्रीतमिति तद्विनाये दिगुः॥ नातावदे १८२
 ताम्रकृतिरिति संख्या पूर्वपदादृजिभ्रूयोदनुत्तरस्यामिति अत्र क्व क्वो वा अथ पूर्वपदं निलुक्कृद्विनायेक
 मिति। जौदिगुं प्रनिमित्तत्वाभावेन गभावः परिमारांतस्येत्तरपदवद्धिः शतात्रोत्तरं प्रासत्येकनोपस्ये वा
 दं ~~तत्र~~ शदं ताया इति त्पंत स हि ता शदं तेति उत्तरपदलोपी समासः पंचक इति त्रौकिर्कोः संख्याया उदाहरणम्
 यहुक इति। पौरिभाषिभाः चत्वारिंशत्क इति इत्सु सक्तो तात्कः अर्थवत्तस्ति शब्दस्य ग्रहण इत्यवयवस्य निश
 दस्य पृदा सो ना कतिकः चत्वारिंशत्क इति यं च मी सा च क निति प्रथमायाः षष्ठीर्कः अयती ता ह वत्वं ता
 क इति अहुक इति अहु शब्दः कार्षीपरास्यादेरूठं निभागवदये श्यया सामर्थ्येन शं सं यदा मकरणा
 दिवशेन भागि विशेषे विज्ञाते सति नास्त्यसामर्थ्यो भ्रूयोत्त इत्येव वादः भ्रूय शब्दस्य परिमारावाचि
 त्वात्। शतं नाम ठजठक नामिति धुनू स्यात् संज्ञाचयदि परिमारास्य तदा ठं प्राप्ताः अथाथोत्तरस्य तदि
 द्कं प्राप्ताः पशन् एव त्रुठगेव सहस्रं संख्याततः सर्व्वेया श्रुति शदं ताया इति कन्यास इति विवेकः अथ पूर्व
 पूर्व अथाहूठमध्यस्मिन्तत अर्थप्रादिभ्यो धातुजस्येति साधुः अथ पूर्व च दिगुश्चेति समाहारं
 द्वातमानं परिमारांततवृत्त्यासः विंशत्या कीतं विंशतिकम् सप्तशोशो यम् असंज्ञायां विंशति विंशभ्यां दु ३

राम.

१८१

तेन तन्माराणां तन्नेकचित्तिर्यगच स्थितस्ववस्तुनोपधावस्मादे ईस्तादिः कविहर्षाधिरदिगवस्थितस्य यथाहस्ति
 नसुदकं बुद्धयसमुदकमिति संख्यातु उन्मानपरिमाणोभ्यः यनादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यः त्रिभ्योच
 हिर्भता एकत्वं द्वित्वादिर्विधेः मित्रहसंख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेपि उन्मानप्रमाणावोर्विवेचनं प्रसंगान्न
 कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कारिभ्यः निष्कर्षणपादमाषवाहं द्रोणषष्टिद्वितिसप्तनिष्कारयः तत्र द्रोणशब्दः
 परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां छजिप्राप्तेवचनं इतरेषां त्वयं चानां उन्मानवचनतया पूर्व
 सूत्रेण सिद्धे किं समासप्रतिषेधायेव वचनं अन्येत्वाहुः पूर्वसूत्रेपरिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाराश
 देन गत्यते तेन सर्वेभ्यश्च जएव अपवादः परिमाराणां तु सर्वतदिति भेदेन च सादृशं तु प्रमाणापरिमाणाभ्यां
 संख्यायाश्चापि संशये इत्यदावुपकोक्ष्यते इति एवमप्यसंख्यस्य संख्यामिति उवादिभ्यो यत्तदा यवाए
 व्यमिति विभाषा ह्यविरूपादिभ्यश्च निवृत्त्यासकास्ताह अन्विकारत्वादेव सिद्धे अपवादो नां प्रतिपदया
 हस्ताभ्यां तदन्वविधिर्नैति तद्धृतिविरोधादप्यस्यमिति भावः इत उर्ध्वमिति संख्या पूर्वपदानामिति किं इह माभ

मनो. ०
 पूर्व ३
 १८२

4

पंचकलापपंचलोहितशब्दोचद्विगुणततद्विजलुकावेवसंज्ञेयस्तुताम्यामुत्पद्यतेऽकसंभयतस्येति स्यादेतत्। न
 धर्दुशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गणयते सकोऽध्याः पूर्णोऽविजितत एवाधर्दुकमिति कुत्र **अधर्दुकं समिति**
 न द्वितीये द्विगुणमयति तत्किमध्यर्दुग्रहणेनेति चेत् सत्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्यं किंचिदस्यनेति।
 तेन कनसमासोत्तरपदव्यदिभ्योऽनन्तमयति तद्यथा अधर्दुकरोति। नेह क्वचैसंभयः सकृत् फलांतां कि
 ममभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुख्यते॥ **विभाषा अधर्दुसहस्रमिति शतमान**
विंशतिकेति विहितस्यारोसुकृतभावैतु संख्यायाः संघत्सरसंख्यास्येत्तरपदव्यदिः इदानीमेवेत्युक्त
 मध्यर्दुशब्दः संख्यावाची ति द्विनिपूर्वा **निकातं** अधर्दुपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्त। मयि तेह संवध्य
 ने द्विगेरिति संवध्यत एव षष्ठी समासं व्यावर्तीयेतुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणाग्रं भन्यथाऽध्यर्दु
 र्वा **द्विनिपूर्वा** **निका** इति समुच्चयः स्यादिति नैऋतिकमिति प्रायते कनमतां तरेऽक॥ परिमारां
 तस्येत्तरपदव्यदिः **विंशतिका** त्वः शतमानं विंशतिके त्यलिमासे तस्य वत् किं प्राप्तेरविविधीयते

६२

राम.
 १५९

हः सोमं प्रसूतं कथं कथं वा हि गोप्यपरस्येति अनेन सूत्रेण हि गोप्येति पंचमीत्युक्तं भवति। एतच्च वृत्तिकारिण्ये
 स्यात्तं अत्र वार्तिकं॥ हि गोप्येति तन्निमित्तग्रहणं हि गोप्येति तन्निमित्तं यत्तद्विदितस्य त्वगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां श्रुतीभ्यां
 कीर्तं हि श्रुत्यं हि श्रुत्यं एतत्कीर्तं हि श्रुत्येति किमिति तत्र पूर्वोदाहृते द्वितीयास्य मा भूत्। तथा अर्थविशेषासंप्र
 त्यये अतस्त्विति तादृशं पञ्चतद्विदितार्थादिना सह अर्थो न भिद्यते तत्र सतद्विदितो यस्य निमित्तं न भवति त
 स्मादपि हि गोप्यपरस्य त्वगिति वक्तव्यं द्वयोः श्रुत्योः समाहारो द्विश्रुत्यो न या कीर्तमिति विशदेपि द्विश्रुत्येति
 वपथा स्यात्॥ वस्तुतस्तस्य सूत्रे हि गोप्येति षष्ठीमाश्रित्य हि गोप्येति निर्मितं यत्तद्विदित इति व्याख्येयं द्विश्रुत्यो कीर्त
 मिति तत्र तु अत्र न भिधानात् तत्पदो नेति भाष्ये हि दुः पंथाः पांचकलाधिकमिति। एवं च पांचलोहितिकमपि
 गोप्यं पंचकलापाः परिमाणमस्य पंचलोहित्यो गुणाः परिमाणमस्येति विग्रहः तद्विदितार्थेति समासः॥
 तदस्य परिमाणमिति कृत्वा न भवति तद्विदित इति पूर्वमहावाते लोहितो शब्दस्य कारणकारणो निवृत्तिः परिमाण
 विशेषस्य शब्दस्य न भवेत्येते अस्मात्तद्विदितं तस्य विशेषणं भवति हि गोप्येति एतच्च वृत्तिकृता वृत्तिरिति
 तत्राशयमनुसंध्योदाहृतं भाष्यवार्तिकयोस्तु अस्मात्तद्विदितं तस्य विशेषणं भवति हि गोप्येति विशेषणमस्मात्तद्विदितं

मानो.

१६३

5

नदेतस्यैवार्थवर्तनं अविधापकेयानि केस्य च त्वभ्रमप्रयुक्तमित्यास्तां तावता नैव यमिति अस्ति एकं प्रयति
द्वितीयं तृतीयं च कितृतीयेन क्रौंतं तृतीयं तात्पर्य एव कर्मणि वाच्ये कृतादयस्त्रयो दशमप्रत्ययाः यथापद्यंस्तुः
ननु देवदत्तेन क्रौंतं पारिना क्रौंतं संतोषेण क्रौंतमित्यादावतिप्रसंग इति चेत्संस्कारोत्तरीये वेदसमर्थवि
भक्तिः सा विरल्यद्रव्यसमर्पकाद्यदुत्पन्नान्तत्वाविन्नान्यत्र हि ज्ञानमिधानात् न प्रत्ययः सतचेतद्विज्ञेय
तिस्मृता संज्ञाकरणाश्च भ्यतो तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि ता इति व्याख्यानात् पुत्राश्च च॥ कथं पुत्रीपः क्रतुरिति न हि
क्रतुः संयोगेनाप्युत्पातमिति चेन्मेवं संप्रयुज्यते तेनेति सुत्यत्वाद्द्वियेन पागादिकदरो न पुरुषाः कसेन संयुज्यं
ते॥ सपागादिभिरपि संयोगः न केवलं संबंध एवेत्याग्रह इति हरदत्तः। तस्यैव तत्र विदित इति च। योगविभा
गो यथा संख्य निरासार्थः उतरार्थश्च। तस्यैव तस्येति वापावेक्ष्य कर्मणि षष्ठी न कर्तरि तेन देवदत्तस्य वा
पः क्षेभमिति होन। तदस्मिन् भुक्तं प्रहारां प्रपंचार्थं तस्याप्यापविशेषत्वात्। तथा च शौक्यशालिक इत्यत्र ठगा
यस्यानेभ्य इति षष्ठ्यमवति आदि क इति त्रैलोक्येति वक्तव्यमिति टिठममासः सति च तस्मिन् दृष्ट्या तदुच्यते त
दा एव कस्येति रूपककार्षपिणमरुद इति। तथा च भगवद्वेक्षत्वेन असामर्थ्यतो भ्रावनीयमिति भावः

राम.
१६३

कार्यः तदस्य परिमाणमिति न निश्चयमात्रेण तस्य किं कन विधीयते. प्राप्यं गतिं वा दस्य पदा ज्ञानमो यदने धित्प
 नतावत्प्राप्यं गत्येव वा दस्य गृहणं तस्यैवा ज्ञानमिति निश्चयः. संबंधसंभवात् तदप्यतीत्या सवधितस्यैवानु
 वनिरिति भावः. इह तु परमा माषाभ्यां सादृश्यं परिमाणवाचिनो गृहणं शाखादोषश्चैव जिते यद्यपि शाखा
 उन्मानं तथा व्याहीदित्यत्र परिमाणगृहणेन योगवत्प्राप्यं परिच्छेदकमाश्रित्य तद्वति वादिनां मते अस्या
 विषयं दासादिति भावः. मुख्यमते तु तद्वति बोध्यः. शाखादिति सूत्रेण शतं चेति वक्तुं भिन्नं परं रानि तेषां वि
 कल्पार्थं नध्यर्कं शतं नध्यर्कं दातुं पंचशतं पंचशतं पदभावे संख्यालक्षणास्पकनीलुकुशलाश्च
 न्यताविति तु न भवति तत्रासमासगृहणस्यानुवर्तिनत्वात्. इति पूर्वोदखं वार्तिकमिति दं वति कता
 सूत्रेण हि संशयान् दित्येवेति शतं गृहणं तु नेह संवध्यते व्याख्यानात्. अत्र च भिन्नं प्रमाणमिति भा
 वः. यत्तु न्यासकृतोक्तं. शतं शाखाभ्यां चेति सूत्रेण विषयप्राप्यादेति पूर्वसूत्रेण गृहणं क्रियते तस्यैव क
 लं शतशब्दः स्वरितत्वेनाप्युच्यते मानोपि शाखादिति सूत्रेण संवध्यते तद्वति तस्यैव तु न संवध्यते तेनानेति.

उ३

मनो.
१६४

6

रादेनानार्थः अस्तिद्येविशेषेयस्यपंचाक्षराः पंचपादाः अस्तिचक्रमसन्निवेशेवास्तरापंक्तिरिति। अस्तिदश
संख्यायां कृतवानपंक्तिरथोविलंब्यपदिनिदशरथइत्यर्थः द्वयोर्दशतोर्विनभावः रातिश्चात्ययः अपरत्वं च।
दोदशतोपरिमाणमस्तिविंशतिः त्रयाणां दशतांतिरभावः शचप्रत्ययः अपरत्वं च चतुर्दशतां चत्वारि
भावः॥ पंचानां दशतां पंचाभावः यस्यैदशतां षड्तिष्ठ प्रत्ययः अपरत्वं च सप्तानां दशतां सप्तभावः
अष्टानां दशतां अशीनवानां दशतां नवभावः दशानां दशतां दशभावस्तथात्ययइतिदिक्पंचदशतो।
पक्षइति संख्याया इति कर्त्तुं शिष्टं चत्वारिंशतो रिति॥ पंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशतइति संज्ञाया
तु समाहारद्वंद्वत्वं च म्येकवचनं अत्रास्तरा संज्ञाया मिति षष्ठी समासेन निर्दिष्टमुचितं एवं हि वास्तरा
स्य चेतसं ज्ञेति स्फुटीभवति अन्यथेतुपस्यकस्यचित्संज्ञायां वास्तरास्येव प्रयोगइति संभाव्येतमंत्रेभा
षायां च दूरानस्यात् इत्यनेतुसः तस्मादिष्टानुरोधेन व्याख्येयं धेइति इदं हुनिसग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या
तं दशदिक् सर्वस्वाद्यदनुवर्तते तदाह पक्षइति केचित्तदं गुदिभ्यो यइति सूत्रं पठंति। तन्माध्यविरोधादुपे
क्ष्यमिति हरदत्तमथवाहयः तथा हि कश्चिद्विधो हनोवायधः तद्धितो वेत्तुं पंदिचेह्यदिधीयते तदैतदुप
दि३ सम

राम.
१६४

यत्प्रांतरमिति भारभूताधीमिथायित्वाङ्गादयोभारशब्देनोच्यन्ते प्रत्येकं संवंधविवक्षया सूत्रेण कवचनं ॥
 वस्त्रेण व्याख्यातं वस्त्रोत्पत्त्यं संभवत्युपाधारप्रमाणद्वयप्रमाणस्य यदनधिकं तदुपसर्जनं धारणं संभवते
 रघुः अतः सकर्मकत्वात्तदित्यनुवत्यालम्बमानाद्वितीया समर्थविभक्तिर्न विरुध्यते तदाह स्वस्मिन्नित्या
 दि ॥ सूत्रेण बह्वर्तीत्यत्र षष्ठ्युपसर्गस्तथा च ॥ उपसंहरतीति तस्य च तीति ॥ यच्चैत्रहर्णं संभवत्येव हर
 ति निवृत्त्यर्थं द्वौ रापरिमिते द्वौ त्वाहोदशशब्दः ॥ आह कचित् ॥ पक्षौ ॥ जिति न तद्वक्तृत्वाद्वादीनां परि
 माणात्वात् तद्विगोच्यं ॥ अत्र जिति छेदः तदाह धित्वादिनि ॥ अपरिमाणोति ॥ तस्मिन् सूत्रे अचित् शब्दस्य सा
 क्षादुपाहनादिति भावः ॥ तदस्य परिहृयपरिमाणशब्देन परिछेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतोमानमेव उत्तर
 सूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणत्वात् षष्ठिर्नोचितपरिमाणस्य षष्ठ्यधिक्यं बह्वर्णं तदिति साक्षात्
 वीत ॥ एकं सामान्यं चेन्नियते इति हि श्रुतिः ॥ तन्न तच्च स्पष्टं च कृत्यः ॥ आवृत्यापंचदशमंत्राः सप्तदशे सोमे ॥
 त्यायाः सप्तकृत्य आर्वाजि ॥ एकं शिशो न च स्पष्टि करणमेकं विंशतिर्लोपायं च यं निविं
 शतिपंचनशब्दस्य टिलोपः ॥ निमित्त्ययः ॥ चोदुरिति कुत्वं इति शब्दादिति तथा च नानावचनार्थमिति वेदव्यंति

ति ४

मनो.
२६५

7

त्याकरः तद्दर्शयति पाश्याशिकं ध्यात्र इति तैरावणिको यज्ञमान इति इह मयि ~~नेरवमपदे~~
यज्ञमानसवेष्टते अस्विकृत्य यद्यपि पुरोडाशादिकं निर्वर्तयति तथापि तत्रनेष्टत इति भावः विषयीकृत
तोऽर्थ इति संशय इति तदप्युक्तं योनेष्टत इति भावः तथा च प्राप्ताप्ये स्वतो न गत्यते सांशयिके त्वादिति स
हित्यमानसववद्धाः प्रपुंजते पातुसांशयिकः संशयापन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयापन्नमा
नसं यास्मिन् विषये इति व्याख्येय इति भावः ततोऽभिगमनमिति अत्र पंचम्यं तात्पर्यमयः पञ्चोक्तानि त्वं अत्र
नित्यग्रहरां भाव्ये प्रत्याख्यातं उत्तरयथेन च कारुण्यतीति प्रत्ययार्थं आकृष्यते तदाह उत्तरयथेन
इतीति कात्तान् स्वरूपग्रहणमिदं न भवति तस्योच्छोभते भूतो भावीत्यस्य संयोगे द्वितीया निर्दिष्टा ना
सादृश्यसीत्यादौ सादृश्यां कासेन विशेषणाच्च तेन निर्वर्तं इत्यत्र न कर्तृरिति तीयेति शेषः उभयत्राप्यंता
वितरणार्थं तदुक्तेः कर्मणि कः सा सादृश्यसिखनो जित्करां स्वार्थं पुंवभावप्रतिषेधार्थं च मौसीनाभायः
दिगेपि पित्वा इतरात् तेन कात्तं ते दिगविनिर्पूर्वपरप्रतिस्वरोऽवतिष्ठते यवपीति अत्र च व्याख्यातं शरां
वा द्वैयद्विकृतिमन्वत्राज्ञाहः सखिभ्य इति परत्वाद्वाभायं ~~न च मयि विषये न च मयि विषये~~
तेनेतिकरणे तृतीयावतुर्थं न गतेनेव निर्वर्तं

वि४

राम.
१६५

पद्यते अप्याद्युदात्तत्वं पत्यपितद्विनेयतो नावदप्याद्युदात्तत्वमेवेति ॥ यदित्यत्र यो विधीयेते तदा स्वरो भिद्येत
 पत्यपि नारात्तरोपन्यसन्नं भवधमेधशब्दादंशद्वयः ते च छंदसि पदंता आद्युदात्तः देशपते इभ्यान्नरा
 जायना न्यति ॥ तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चनं प्रपद्यंति अपां मेध्यं यज्ञियमित्यादीनि दंशादिभ्यो यविधानेऽपि
 तस्य भाषायां चरितार्थे तया छंदसि चोत्तरसूत्रेण बाधस्य न्याप्यत्वात् ॥ तेन हि प्रातिपदिकमात्रात्तं
 रस्य हंतीत्यर्थे वादिधीयते ॥ यमप्रत्ययं वदस्मि रपि छंदसि चोत्तरसूत्रे मंडूकसुत्या पतएव विधेयत्वादिति दिक् ॥
 कंडं करदस्मि रण्यचं कंडं गारे निपाठस्तु हरदत्तमाधवादि विरोधादुपैक्ष्यः स्यात्की विलासं छपनामनुवर्ते
 ते पाकको म्यादिति त्रिषूलीकृता इति यावत् ॥ यज्ञं कृत्विजमहंतीति अर्थसमर्थं विद्वान्शास्त्रेणैव पुरीक्ष्य
 इत्यर्थः देशस्यानेकविधत्वादुपसंख्यानं यज्ञियो देश इति यज्ञानुष्ठाने इत्यर्थः ॥ आहं वाराण्ठगादीनां द्वा
 दशानां गतेऽवधिः पारापरात्तरा परा आदित आरभ्य अस्मादविद्येदेन वेदस्याध्वयनं पारापरां तच्च गुरुशिष्या
 भ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरा सन्निधौ अध्वयनं क्रियाया अनुत्पारात् ॥ तथापि शिष्ये एव प्रत्यपदव्यतेन नुगुरो
 योऽप्यत्र

मनो.

१६६

8

रुनसवदितिवनेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञाया मे वद्विमानभवितुमर्हतीत्यादिक्रियापरं प्रबुजने वद्वः
वीचीनास्तु महानससदृशयवीतः इति व्याचक्ष्णाणाः ४ सस्त्रविरोधादुपेक्ष्याः ननतद्रोत्याभुम
नस्यतादृशबोधोऽप्यनभवसिद्धइति चेत्सत्यं तादृशोऽर्थ साधुत्वमात्रं विराकुस्मीनतुबोधकमपि
तथा हि भवेद्यमेकसंबंधोपाधिमेदनिर्धत्तं साधुत्वं तदभावेपि बोधोनेदनिर्वायते ननु नस्यसाधु
भ्योऽप्यबोधात् तत्रैव न स्यासाधुभ्योपि बोधाच्च कस्मात्किंचुभ्यते इति तन्निर्यत्तशक्यं किंतु किं
विशेष्यके किं प्रकारके किं संसर्गके बोधे उद्देश्यके किं साधुकिं नेत्येवं शास्त्रोपविचारविषयः उक्तै हि
गवता सामानाया मथा यग तो शब्दैश्चाप शब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यैश्च तन्नियमः क्रियते इति तन्नस्य
वा इव गुरादितुः सार्थं नारंभः क्रियावेदितिनानुवर्तते तद्वर्ती नर्हशब्दः पचाद्यतंत तन्नोके कर्म
लोष्योपानासौ विविधलिप्यपदत्वे के अनेरुकरे कर्म लोपीति यथा ४ अतिपत्तौ लिंगमिदं तेन
धर्मे रामो रमुजममिति भद्विप्रयोगः सताहित इत्याहुः ॥ विधि मर्हतीति ॥ द्वितीयां तादेव प्रत्यपदति सु

त्रो२

खो३

राम.
१६६

लक्षण ३ पृष्ठ २

मनो.
१६७

ला ५

७

तसमासेभ्यःसंघाभिधानंभावप्रत्ययेनेतिविस्मरःशब्दकोस्तुमेवोध्यः।
इगंतानलघुपदवीःमृदुमभूतपःतेष्वणःसमावेशः॥चंडुत्वंडादिषुगुणवचनेषुष्यजःवाचवत्सादिषुवचो-
यचमंस्यामदतिवोधोत्यातलोतपर्वस्त्रेणैवलध्वो'यगा'इटादिभ्यःएणवचनत्वादिवसिदेरमनिज
र्थवचनमं'चोचितीति।ब्राह्मणादेराकृतिगणत्यात्प्यजहसस्तद्वितस्येतिपलोपः'ए'यथाकामी'न
त्रगणस्तत्रैवेयीत'मममतिमनःशरसानांविशब्दादुत्तरेवेयातादयःपंचतंदंतानांसमासानामनंतरः
ष्यजभवतीत्यर्थःविपातत्वंविपातनांविपातिमावेयात्पंविनाभत्वंविनाभतांविनाभिमावेलाभ्यंवि
मनित्वंविमनितांविमनिमावेसत्यं'इगंतत्वादणयिवैम'मनसोःसम्मनित्वंमंसम्मनितांसमनि
+तंविमनस्त्वंविमनैस्ताविमनिमावेमनस्त्वमवैशरघमं॥विणारदिमा॥समोमं+मांसंमत्पम।पर्ववसा
।साम्मतमित्यादिगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्तृहक्रियाकार्पव'ब्राह्मण'दिगृहकृतिगणद्वि'के'वाचित्या
वस्तुकापीतरापंतथाहि'अ'हीतो'नुमचेतिनुमर्थःपाठः।एकभाष्यत्रिभाष्यश्चअप्यभावदति॥ए'यथा

राम
१७७

शक्यं तु निजं. तेन विग्रहः कथं तर्हितो यथा वदितुं हिता धरा येति उच्यते यथा शब्देन विविधये सत्त्वा र्थकः
 तथा त्वं यथा स्वमित्यादि सत्त्वं तलादि दर्शनात्. तथा च द्वितीयां तारां हर्षयति. योग्यता महीति धा
 त्तात्पार्थक्यं वेत्त्यर्थो तस्मिन् यो गोपितुल्यः तस्य भावस्तत्तत्प्रकृतिरिति तस्यः शिद्धिर्मः दृष्ट
 त्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् तर्गे भावद्वितीयां शब्दोऽर्थपरः स्वरूपरो वेति पक्षद्वयं भावे धर्मविशे
 षः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिर्जन्येत्यादि स्तप्रयोगोपाधिः द्वितीये तु जन्यबोधप्रकारः
 प्रत्ययार्थः बोधप्रकारमात्रं जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वं चेदं स स्मृतां भाव्यैकै य गारूढमेवं स्यात् स्थिते
 कृतद्वितसमासेषु सकार्यभावाभ्युपगमात् तदुत्तरत्वं तलादिभिरपि उक्तं तेषां बोधनिर्वाहेन
 अनापूर्वशक्त्या तर्कस्यै किं तु तत्र प्रकृतिप्रत्ययोः पूर्वोत्तरपदार्थयोश्च संसर्गविप्रायेण प्रकारत
 तपाप्रविशति॥ ज्ञो यगवो राजपुरुष इत्यादौ तु लुप्तवत्त्वोपपत्तौ प्रवेशावश्यं भावात् तेषां च कदाप्यस्यैव
 कारकारणप्रधानात् कर्तृत्वादेभ्यः संबंधविरोधात् तत्कत्वात् तदेतदभिप्रेत्य हरि टीकाया मुक्तं कृतं द्वि

त्वाद्यविधानार्थः तथा च वार्तिकप्रयोगः ज्ञान्यभाष्यंतकालशब्दव्यवायादिति पठ्यभाकरणाधिकरणो
 प्रयोगोपनिनिभदेरूपन्यस्तैतत्पूर्वपक्षिणः प्रोठिवाहनाभं प्रायेण तस्मिन्प्रचदके तादृशानामेवो
 पन्यासात् । तद्यथा अविरविकन्यायेनेत्युदाहृतं तदपि हि वस्तुतो निर्दिष्टमेव अविः अधिकः अनयो
 मध्येविकारादिप्रत्ययः कप्रत्यायात्तादेवनतुकेवलान्तेन नाविकं मांसमिति भवति नत आचमि
 तिपुत्यादितमं अत्र अविरविकं इति स्वतंत्रद्वयसमूहाये चरमं स्वयंविहाय प्राग्भागमनुकृत्य
 विरविकन्यायेनेति भगवता व्यवहृतं तत्र कोनामदोषः नहि विभक्तिविशिष्टमेवानुकर्तव्यमिति नि
 यमेकी नमस्ति अस्वामीयमिपादे निरूप्यवहाराच्च तेन न सदासीयं ब्रह्मसूक्तमिति शांकरभाष्य
 प्रयोगोपि व्याख्यातः आसीदित्यत्र तकारं विहाय प्राग्भागस्यैकानुकरणं प्राचीरादिना शब्दव्य
 नर्थस्यैकदेशस्यानुकरणं प्रसिद्धमेव अस्तु वा आसीदिति तं तस्यानुकरणं ततः अनुकरणं चानिति
 परमिति निपातत्वादेव्यपत्तेरन्यथानां भमात्र इति टिलोपः प्रकृतमतसरासः स इति दत्तं दत्तं
 ५२

मनो.
१६६

११

निर्जयत्यस्येति वलोपः होत्राभ्यधः होत्राशब्द इति जुहोते स्मरं ब्रह्मणः त्वेति वा व्यतिष्ठत्यप्येति विदे-
 तस्य भावस्त्वत लावित्येव सिद्धः विभक्तेरनुच्चारणान्तराद्यवंचेति भावः प्राप्नोति अनेन होत्राभ्यधः
 नुरतेः फले दर्शितं न नृत्तजोरधिकारः समाप्तः धान्यानां भवनावेक्षया कर्तारिष्येष्टीयं भवति रिहोत्यति
 वचनः श्रीहिशाल्यो निर्देशादेव यद्यपि समर्थविभक्तिः सा च भवता वेक्षया कर्तारित्युक्तमेव न सौकिके
 प्रक्रिया वा जेततद्विदविधा वनुवाहसामर्थ्यादेवेति बोध्यं यद्यप्यवर्कं अत्र प्रत्ययार्थं सामर्थ्यात्
 म्याय्यो समर्थविभक्तिः विभाषा खनिप्रासे वचनं न चतु मंगयो धान्यत्वे विप्रतिपत्तव्यं शशाससद-
 शानि धान्यानीति स्मरणात् तत्र चो मा भंग योऽपि वा दिति भाष्ये स्पष्टम्। सर्वचर्मणाः अत्र ततो वा
 समर्थविभक्तिः सामर्थ्यात् कृतवृत्तिमत्पदार्थस्तत्र चर्मणाः करणत्वं नैवोचितं यथानुरवं। दृश्यते
 ५ स्मिन्निर्देशे नृत्तदर्शोऽधिकारोऽप्युद्गते न च सादृश्य इति प्रतिषेधात् कर्म समासस्तत्र हनिता
 तनदिनिर्देशतश्च निग्रंथमनुसृत्योक्तं भदिकायेतु पदार्थानि वक्तुं यथाशब्द आश्रितः तथा च मा-
 यामगं प्रक्रम्योक्तं यथानुरवीनः सीतायाः पुष्टुवेवहु लो भवन्निति। यथा सुखं हानि इति अव्ययीभा

राम.
१६६

इमं प्राणम ज्ञाति प्राणि श्रीतीत्येव सवचं प्राणम इति किं न तात्वं ज्ञाति किं देव दत्तत्वं भो मन्त्रमिति उदा
 त्वादिभ्यो ऋत्विग्वचनासेभ्यो हो भाभ्यश्च इति घे प्रा से अविधीयते स्मृदुशब्दाभ्यां गुणवचनेष्वपि
 वधुशब्दादिगंजसक्षरो ऋत्विग्विधेति मन्त्रियभ्योऽधीते इति घं हसः मन्त्रभावः घंश्च प्रत्यय इ
 ति परायास्यानंतदेहवलोप इति यथाभूतं यदातदा कार्यमवचनमिति यक्षः तदा घशब्देनेप इति रूपं लक्ष्यते क
 चित्तुलोपश्चेति यावुः तत्र वेति संघातग्रहणं दूष्य व्यंङ्गता यं लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशे
 षणाम् पूर्वत्वं च सन्निधानादिग्वधिकमेव दृग्गतात्किं घटत्वं लघुपूर्वोक्तिमायां दुत्वं कथं काव्यमिति ॥ य
 धपि कुधातोः ओरावश्चके इति श्यति कव्यमिति ससाधमा तथा विकवेः कर्मत्यर्थकावमिति स्यादिति प्रश्नः
 अभिधानीयकमिति अभिधेयस्य भावः कर्मवेत्यर्थः सहाय्ये हेति सन्नेन नित्ये प्रासे विकल्पार्थवचनं गो
 त्रचरणान्। अपत्याधिकार इत्यत्र लौकिं कं गोत्रमतेनापत्यप्रधानं भवत्यर्थः प्रवराध्याये पठिते भवत्यर्थे
 गोत्रं च चरणौः सहैति ज्ञातिवत् प्राणम ज्ञातीत्यपि प्रासे वचनमंशलाघेत्यादिभ्यो विधिमम
 नेष्वित्यर्थः प्रास इति इरा प्रास्पर्धत्यात्ता अवगतया चेति अवयवस्यैव रोक्ता ने प्रसिद्धत्वात् गार्ग्ये

मनो.

१००

१२

सव्यगतिभ्यां नेपाः सर्वेव्यवा नदीनाः ससहायस्वशाः सुपरैली क्रम्यते पदं अत्र सहायस्वशा रेण पदं कीयेन वाध्य
 नेसर्ववदुसम्पत्तेर्यः यत्र के यदे नदयोः यधु हासेन च यो दशानामेवायनपीनने माशयेत मज्जांतरं केचित्तिना
 दिनोक्तं नमते देस्वकी धी शेषं प्राचन प्रहसिरा प्रसव्यते यस्य के कं किं नवप्राः यस्मिन्नेन तरे केचित्तिना
 निकिचिरने चपत्तिचरमकी यस्याम्यं द्वाभ्यामितरेषा मेवेति यो ध्यं शादति भ्रष्टं चने नमस्तकाराः परस्य
 रमिति शारः घृतसाधन विशेषः बाहुलका धूर्त्तज्ज्वरो वर अवरस्येति आहोरेति शेष उक्ते कृते आहृताः अ
 गारपां गामीति गमेरितिः आदिः एतेति वहुलवधेना केवला ददिति निः भविष्यति गम्यास्य इति म
 विष्यत्का सता न्यासकारस्तु आवश्यकेति निः सो विम विष्य भवेत्याह अथ धीज अविभक्ति कोमिदं कोन
 तुस्तीति गंति ईशोऽयं अथ धीनो गोसमृद्धः अथ धीमं गोसं इत्यमि त्यासवपी वत्वार आसन्नमि त्याधी इति
 अथाच्चा वत्तं चनेति सूत्रेण आविर्देह नभो भवविधानादवच्छेद आसन्नपरदत्तार्थः आधवाधवे
 जिवाद्यं समासोऽपि निपातनादेव गोशब्दो गोः प्रतिदाने लक्षणायावर्तते इति दर्शयति प्रत्ययार्थं नमिति ।

राम.

१००

13

यस्यापि यथा मुखशब्दस्योन्मत्तं गदित्सत्त्व रचनार्थं शक्ति योगे सति ह्युच्यते चक्षुराद्यवलीनाम्
 दीभावादिभ्यः सर्वस्योत्ति संमुखस्योत्ति तनोक्तं प्रत्यक्षसन्नि योगेनां त्वत्तोपनिप्रातनात संशब्दस्तु स
 मशब्दस्यार्थे प्रायेणानुदृश्यते सम्मुखो भवेत्यत्राभिमुखो भवेत्यर्थे प्रतीतेः तत्र च त्वप्रत्यक्षानिदृत्वात्
 कथं तर्हि संमुखे संमुखी नंत मुहुरं प्रसहेत कः इति भदिय आभिमुख्यावस्थानात् साधम्योदिनिहव
 त् सर्ववधीन इति पर्वकानैकेति समासः क्वप्प्रितिसमासात् तस्य पथं तसमासप्रहणेन यद्वा
 र्वः अनपदसर्वाव धाभक्षयति नेयेष्विति निपात नाजितं तस्य दंड ४१ अनुराधा मइति वस्य चा
 मइति यथा ये यद् ययानि ति वा व्यपोभाव इत्यर्थः स्यल विशेष इति गति विशेष इति ध्याख्या तर्ह्यन
 पतेः प्रधाने कर्मणि यत् अग्रधाने द्वितीया अत्रे पंष्टु तशास्त्रमर्थात् च तस्मै वीथयः प्रत्येकं दृशको
 षोपेताः शारास्तु निशत् ते च एकैकेन कितवे न पंचदशस्वयमयार्थं स्पप्रथमको व्यर्थं तं परस्मिन्